

ACADEMIA ROMÂNĂ

FILIALA TIMIȘOARA

Institutul de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”

STUDIA BANATICA

SERIES HISTORIA

Anul II

2025

**ACADEMIA ROMÂNĂ-FILIALA TIMIȘOARA
INSTITUTUL DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE
„TITU MAIORESCU”**

STUDIA BANATICA

SERIES HISTORIA

Anul II

**EDITURA MEGA
Cluj-Napoca
2025**

***Studia Banatica. Series Historia* este revista Institutului de Cercetări Socio-Umane „Titu Maiorescu”, publicată sub egida Academiei Române, filiala Timișoara.**

Comitetul științific

Prof. univ. dr. Sorin-Cristian AILINCĂI

Universitatea din București

CS I dr. Dan APARASCHIVEI

Academia Română, Institutul de Arheologie Iași

Dr. Ligia BOLDEA

Cercetător independent, Reșița

CS I dr. Vitalie BÂRCĂ

Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

Dr. Costin FENEȘAN

Cercetător independent, București

Prof. univ. dr. Mihai GLIGOR

Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CS I dr. habil. Florin GOGĂLTAN

Academia Română, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

Prof. univ. dr. Rudolf GRÄF

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca/

Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu

Conf. univ. dr. Vasile RĂMNEANȚU

Universitatea de Vest din Timișoara

Prof. univ. dr. Wolfram SCHIER

Freie Universität Berlin, Germania

Colegiul de redacție

Prof. univ./CS I dr. Florin DRAȘOVEAN – director

CS I dr. habil. Adrian MAGINA – redactor-șef

CS III dr. Victor BUNOIU – secretar de redacție

CS II dr. Victor Cristian SAVA – membru

CS III dr. Cristian FLOCA – membru

Materialele trimise spre publicare în *Studia Banatica. Series Historia* sunt așteptate pe adresele de email: isbtm@academiattm.ro sau adimagina@gmail.com.

Revista *Studia Banatica* continuă publicația „Revista de Studii Banatice”, publicată în perioada 2010-2013.

ISSN 3090-9643

ISSN-L 3090-9643

STUDIA BANATICA
SERIES HISTORIA

Anul II

2025

CUPRINS

ARHEOLOGIE

- Marian-Bogdan CONDURĂȚEANU, Mihai GLIGOR, *Valurile timpului probabilistic și rolul evenimentelor Miyake în degradarea preciziei calibrărilor C¹⁴. Cu referire la platoul Hallstatt și datele din spațiul intracarpatic* 7
- Silviu ENE, Dorel MICLE, Silviu ILIUȚĂ, Alin DIACONU, *O posibilă așezare Vinča necunoscută în sudul orașului Ciacova* 41
- Victor Cristian SAVA, Adrian Cristian ARDELEAN, Daniela SAVA, Adriana SĂRĂȘAN, *Așezări fortificate și dinamici culturale în eneoliticul timpuriu din regiunea Mureșului de Jos* 57
- Victor BUNOIU, Sorin FORȚIU, Bogdan CRAIOVAN, Yobbágy – *redescoperirea unui castellum din Banatul medieval* 77
- Cristian FLOCA, *Arheologia bisericilor de lemn. Studiu de caz: biserica de lemn „Pogorârea Duhului Sfânt” din Sartăș, jud. Alba* 125

ISTORIE

- Adrian MAGINA, *Toponimie și limbaj vernacular în documentele latine privind Banatul medieval: identitatea etnică a celui care scrie sau identitatea etnică a teritoriului?* 149
- Alexandru FODOR, *Aspecte ale vieții culturale și artistice în banatul de Caransebeș-Lugoj* 159
- Sandra HIRSCH, *Sectoarele economiei urbane reflectate prin ocupațiile locuitorilor evrei din Timișoara (prima jumătate a secolului XVIII)* 167

Florin BOGDAN, <i>Cărți românești vechi din colecțiile bibliotecii metropolitane București. Tipăriturile de la Buda</i>	175
Constantin-Tufan STAN, <i>Dascăli români din Banat în perioada dualismului. Studiu de caz: învățătorul Ioan Marcu</i>	183
Vasile CRISTEA, <i>Alexandru Borza - cercetător și protecționist al naturii din Banat</i>	201
Mihăiță-Silviu BALUȚĂ, <i>Vizita studenților cehoslovaci în România (1927): un episod al cooperării academice interbelice</i>	215
Eusebiu NARAI, <i>Activitatea Micii Înțelegeri în primul trimestru al anului 1933, reflectată în paginile cotidianului „Vestul” din Timișoara</i>	223
Dumitru TOMONI, <i>Mărturii din arhiva C.N.S.A.S. privind rezistența anticomunistă din Banatul de nord-est. Cum a fost capturat maiorul Vasile Duma?</i>	245
Vasile RĂMNEANȚU, <i>Aspecte referitoare la exportul din întreprinderile județului Timiș din anul 1983 consemnate în rapoartele Securității și ale organelor județene și centrale</i> ..	257
Norme de redactare	267

SUMMARY

ARCHAEOLOGY

- Marian-Bogdan CONDURĂȚEANU, Mihai GLIGOR, *Probabilistic Time Waves and the role of Miyake events in the degradation of the precision of ¹⁴C calibrations. With reference to the Hallstatt Plateau and the data from the intracarpatic region* 7
- Silviu ENE, Dorel MICLE, Silviu ILIUȚĂ, Alin DIACONU, *A Possible Unknown Vinča Site South of Ciacova City* 41
- Victor Cristian SAVA, Adrian Cristian ARDELEAN, Daniela SAVA, Adriana SĂRĂȘAN, *Enclosed settlements and cultural dynamics in the Early Eneolithic of the Lower Mureș Region* 57
- Victor BUNOIU, Sorin FORȚIU, Bogdan CRAIOVAN, Yobbágy – *Rediscovery of a castellum from the Medieval Banat* 77
- Cristian FLOCA, *The Archaeology of wooden churches. Study case: Wooden church „Descent of the Holy Spirit” from Sartăș, Alba county* 125

HISTORY

- Adrian MAGINA, *Toponymy and vernacular language in Latin documents regarding medieval Banat: the ethnic identity of the scribe or the ethnic background of the territory?* 149
- Alexandru FODOR, *Aspects of cultural and artistic life in the banat of Caransebeș and Lugoj* 159
- Sandra HIRSCH, *Urban economy reflected by the occupations of Jewish residents of Timișoara (first half of the 18th century)* 167
- Florin BOGDAN, *Old Romanian books from the collections of Bucharest metropolitan library. Buda prints* 175
- Constantin-Tufan STAN, *Romanian teachers from Banat during the period of dualism. Case study: teacher Ion Marcu* 183

Vasile CRISTEA, <i>Alexandru Borza - researcher and nature conservationist in the Banat region</i>	201
Mihăiță-Silviu BALUȚĂ, <i>The visit of Czechoslovak students to Romania (1927): an episode of interwar academic cooperation</i>	215
Eusebiu NARAI, <i>The activity of the Little Antante in the first quarter of 1933, reflected in the pages of the daily <the West> from Timișoara</i>	223
Dumitru TOMONI, <i>Testimonies from the C.N.S.A.S. archive on the anti-communist resistance in northeast Banat. How was major Vasile Duma captured?</i>	245
Vasile RĂMNEANȚU, <i>Aspects related to exports from companies in Timiș County in 1983, as recorded in reports by the Securitate and county and central party authorities</i>	257
Editorial style	267

ASPECTE ALE VIETII CULTURALE ȘI ARTISTICE ÎN BANATUL DE CARANSEBEȘ-LUGOJ

Alexandru Fodor*

Cuvinte-cheie: banatul de Caransebeș-Lugoj, umanismul bănățean, Mihail Halici, George Buitul, cocceianism

Keywords: the banat of Caransebeș and Lugoj, the Banat humanism, Michael Halici, George Buitul, cocceianism

Aspects of cultural and artistic life in the banat of Caransebeș and Lugoj

Abstract: Due to its unique location, both spatially (at the intersection of the Catholic West and the Orthodox East) and temporally (functioning during a period of extensive transformations in the two cultural spaces), the Caransebeș-Lugoj region provided a favorable framework for the development of an effervescent cultural life. Its peak was reached during the 17th century with the emergence of the Banat humanism phenomenon, which would play a fundamental role in shaping Romanian national consciousness. This evolution was the result of the convergence of several factors, among which we can mention the impact of the proselytism of various confessions, the presence of a local Romanian elite, but also the revolution brought about by the advent of printing. Without claiming to be exhaustive, this study aims to provide an updated analysis of the main aspects of cultural life in the highland region of Banat during this period. Among the issues addressed is the controversy surrounding the causes of Mihai Halici-junior exile, with the study supporting Levente Nagy's interpretation of this matter.

Banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă în continuare o temă relativ puțin cercetată în istoriografia română, în pofida progreselor notabile înregistrate în ultimele decenii în stadiul cercetării. Fapt care constituie un paradox având în vedere rolul semnificativ jucat în evoluția spațiului românesc medieval și premodern. După cum se cunoaște, banatul de Caransebeș-Lugoj a funcționat între 1552-1658 ca unitate administrativă și militară cu statut autonom în cadrul principatului Transilvaniei, precursorul său fiind banatul medieval al Severinului. Ceea ce dă un caracter specific acestei formațiuni teritoriale corespunzătoare regiunii Banatului montan, este existența celor opt districte autonome românești care o compuneau. Elementul românesc preponderent în aceste districte a beneficiat de acordarea unei serii de privilegii de către regalitatea maghiară. Apare astfel o elită românească locală semnalată inclusiv în surse, după cum o dovedesc atestările documentare ce vorbesc despre *Valahia Cisalpină* (Giovanandrea Gromo)¹ sau *Valachia citeriore* (Ferrante Capece)² când se referă la respectiva regiune. Un alt factor care a contribuit decisiv la configurarea unei identități locale specifice îl constituie plasarea la intersecția a două spații culturale diferite: Occidentul latino-germanic catolic și Răsăritul greco-slav ortodox. Nu întâmplător în această regiune se găsesc originile conștiinței naționale românești moderne, concretizate prin fenomenul umanismului bănățean, etapă premergătoare Școlii Ardelene.

---

* Universitatea de Vest din Timișoara, bd. Vasile Pârvan nr.4, e-mail: alexandru.fodor85@e-uvvt.ro.

¹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, eds. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Editura Științifică, 1970), 316.

² *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, eds. Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (București: Editura Științifică, 1971), 105.

Coincidență sau nu, secolul al XVI-lea a însemnat o schimbare majoră pentru ambele spații culturale amintite. În Occident aceasta se materializează prin transformările complexe aduse de Reformă, atât din perspectiva apariției multiplelor confesiuni protestante, cât și a contrareacției catolice. Pentru spațiul răsăritean, noutatea o reprezintă influențele islamice aduse de expansiunea otomană. Sigur că prezența otomană în regiune a început să se facă simțită încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, însă abia din secolul al XVI-lea ea se extinde și se stabilizează suficient pentru a-și pune amprenta. În orice caz, secolul al XVI-lea aduce o diversificare a peisajului confesional și cultural din ambele direcții. Banatul de Caransebeș-Lugoj a urmat în linii mari tendințele prezente la nivelul principatului Transilvaniei. Perioada este marcată de promovarea agresivă a calvinismului (confesiunea de stat a principatului) și de contrareacția catolică. Cu excepția unor tentative episodice (în timpul banului Toma Turnea) unitarianismul nu a prins rădăcini în regiunea Banatului montan. Același lucru este valabil și în cazul luteranismului în absența unei comunități germane notabile, luteranismul fiind o confesiune specifică popoarelor germanice. În ceea ce privește ortodoxia, aceasta trece în Banat sub jurisdicția ecleziastică a Patriarhiei sârbe. Caracterul conservator al acesteia nu permite o viață culturală prea efervescentă în cadrul comunității ortodoxe. În aceste condiții, principalele contribuții în plan cultural în banatul de Caransebeș-Lugoj sunt aduse de competiția dintre calvini și catolici pentru convertirea populației locale. Efectele acestei competiții transpuse în domeniul învățământului, revoluția tehnică adusă de apariția tiparului și prezența elitei locale românești au creat premisele apariției acestui fenomen aparte cunoscut sub numele de umanismul bănățean.

Studiul de față își propune o analiză a principalelor repere ale vieții culturale și artistice a banatului de Caransebeș-Lugoj în perioada existenței sale, fără a avea pretenția de a fi exhaustiv. Sub aspect metodologic, cercetarea este una cu caracter calitativ. Ea se bazează pe analiza comparativă a informațiilor oferite de izvoarele scrise și de literatura de specialitate, cu scopul de a oferi o privire actualizată în ceea ce privește tema de față. În ceea ce privește sursele, este vorba în principal de documente publicate în trecut în diverse culegeri. Menționăm aici colecția de documente Hurmuzaki, seria editată de dr. Andrei Veress sau culegerile lui Costin Feneșan³.

După cum am amintit la începutul expunerii, banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă în continuare o temă insuficient abordată în istoriografia română în raport cu importanța acestei regiuni în evoluțiile istorice ale spațiului românesc în epoca medievală și premodernă. Cu toate acestea, putem remarca o serie de eforturi notabile în această direcție. Îl menționăm în primul rând pe Doru Radosav, autorul mai multor studii dedicate vieții culturale a banatului de Caransebeș-Lugoj⁴. Învățământul bănățean din epoca modernă timpurie a fost abordat și de Victor Țircovnicu⁵. Efectele în plan cultural ale proceselor religioase din Banatul montan al secolelor XVI-XVII sunt explorate și de Adrian Magina în cercetarea sa asupra Reformei în

---

³ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, ed. Nicolae Densușianu, vol. II, partea 5 (București, 1897); Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX (București, 1937); Costin Feneșan, *Documente medievale bănățene (1440–1653)* (Timișoara, Facla, 1981).

⁴ Doru Radosav, „Un tratat necunoscut al lui Gabriel Ivul”, *Banatica* II (1973): 321-324; Doru Radosav, „Carte și lectură în cadrul umanismului în Banat și sudul Transilvaniei (Sec. XVII)”, în Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, eds., *Stat, societate, națiune : interpretări istorice* (Cluj-Napoca, Dacia, 1982): 201-212; Doru Radosav, *Cultură și umanism în Banat. Secolul XVII* (Timișoara, Editura de Vest, 2003); Doru Radosav, „Cultura românească din Transilvania în secolul al XVII-lea”, în Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyari András, eds., *Istoria Transilvaniei (de la 1541 până la 1711)*, vol. 2 (Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane – Institutul Cultural Român, 2005): 311-328; Doru Radosav, „Landmarks in higher education in 17th century Cluj”, *Transylvanian Review* XVIII, 4 (2009): 21-31.

⁵ Victor Țircovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800* (București, Editura Didactică și Pedagogică, 1978).

Banat⁶. De altfel, împreună cu Livia Magina, el a contribuit la recenta sinteză de istorie a Banatului, coordonată de Ioan Bolovan și Rudolf Gräf⁷. Cei doi s-au ocupat de realizarea secțiunii dedicate Banatului medieval. Nu în ultimul rând, trebuie menționat aportul lui Dragoș-Lucian Țigău, care a scris o monografie a banatului de Caransebeș-Lugoj în spiritul Școlii de la Annales. Lucrarea sa, intitulată *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552-1688)*, a rămas din păcate nepublicată. Ea reprezintă singura tentativă notabilă de a realiza o monografie autentică a banatului de Caransebeș-Lugoj⁸. Un alt demers remarcabil, venit de această dată din partea istoriografiei maghiare, este unul de dată recentă⁹. Lucrarea semnată de Levente Nagy explorează activitatea oamenilor de cultură români formați în mediul calvin, de o atenție deosebită bucurându-se Mihail Halici-fiul.

În banatul de Caransebeș-Lugoj, într-o măsură mai mare comparativ cu alte spații, viața culturală a fost puternic influențată de aspectul confesional. După cum se cunoaște, o componentă fundamentală în dezvoltarea culturii este învățământul. Prin urmare, orice discuție despre viața culturală nu poate omite dimensiunea educațională. Lăsând la o parte rolul avut de educația de bază primită în cadrul familiei, în Banatul montan formarea intelectuală a locuitorilor săi a fost asigurată de școlile cu caracter confesional existente în epocă.

Nu avem informații documentare certe în privința unei școli ortodoxe românești pentru această perioadă, deși este de presupus că ea a existat totuși. Există informații despre funcționarea încă de la 1635 a unei astfel de școli la Caransebeș, având cursuri cu o durată de trei ani¹⁰. Școala, care a existat până în 1761, ar fi beneficiat încă de la apariție de sprijinul material al comunității românești locale, concretizat prin multiple donații. Însă chiar dacă aceste informații sunt cât se poate de verosimile, ele nu reprezintă dovezi incontestabile dacă avem în vedere că, așa cum remarcă D.-L. Țigău, ele provin din surse apocrife¹¹.

În privința catolicilor, avem atestări documentare indirecte, precum donația lui Ioan Sigismund către Ludovic Fiat (6 mai 1566)¹². Prin acest act, Ludovic Fiat primește imobilul părăsit al unei *Schole papistarum*, ceea ce dovedește existența unei școli catolice anterior acestui moment. Situația s-a ameliorat datorită activității misionarilor iezuiți, care au deschis școli confesionale finanțate din veniturile asigurate de proprietățile ordinului sau prin donații. Școlile iezuite se axau pe materiile umaniste, punând accent pe construirea unei solide formații intelectuale și nu neapărat pe promovarea aspectelor dogmatice¹³. Acest lucru a fost esențial în atragerea de elevi de altă confesiune decât catolică (calvini și ortodocși). Școlile catolice au suferit un recul după dispariția misionarilor care cunoșteau limba română (precum George Buitul și fratele său Ioan Sebessi) și după expulzarea iezuiților, care au fost înlocuiți de franciscanii mult mai slab pregătiți¹⁴.

Calvinii au fost deosebit de activi în această perioadă. Unul dintre traducătorii care au lucrat la realizarea *Paliei de la Orăștie* (1582), Zăcan Efrem era *dascălul de dascălie al Sebeșului*, iar autorul *Catehismului calvinesc* (1648) era preotul lugojean Ștefan Fogarași.

⁶ Adrian Magina, *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)* (Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, 2011).

⁷ Adrian Magina, Livia Magina, „Banatul medieval (1000-1715)”, în Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, eds., *O istorie a Banatului. Compendiu*, ediția a II-a revizuită și adăugită (Cluj-Napoca, Editura Academiei Române, Editura Școala Ardeleană, 2023): 185-282.

⁸ Dorim să mulțumim pe această cale domnului Dragoș-Lucian Țigău pentru deosebita amabilitate de a ne pune la dispoziție manuscrisul lucrării sale *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552-1688)* prin intermediul domnului Adrian Magina.

⁹ Nagy Levente, *Reforma la români: un fenomen de transfer cultural în secolele XVI-XVII* (Oradea, Ratio et Revelatio, 2021).

¹⁰ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 145.

¹¹ Ibid.

¹² Hurmuzaki, *Documente*, II, 5, 593.

¹³ Magina, *De la excludere*, 103.

¹⁴ Ibid., 105.

Acestea arată existența unei școli calvine la Caransebeș încă dinainte de 1582. Școala a fost reorganizată în 1621, la conducerea ei ajungând în 1640 Mihail Halici-tatăl¹⁵. Fogarași mai este cunoscut și pentru traducerea *Psalmilor lui David* în limba română. Efrem și Fogarași nu reprezintă însă cazuri izolate. D. Radosav îi include, de altfel, într-un adevărat program cultural dedicat traducerilor în limba română ce îi mai cuprinde și pe Mihail Halici-tatăl sau George Buitul¹⁶. Importanța și calitatea învățământului calvin din Banatul montan reiese și din cerințele stipulate de regulamentul școlii calvine din Făgăraș (1657) pentru profesori: *să cânte cântările românești după obiceiul din Lugoj și Caransebeș și să-i învețe pe copii să scrie bine și cu adevărat românește*¹⁷. Faptul că Lugojul și Caransebeșul reprezentau o prioritate pentru ofensiva calvină este subliniat și de sprijinul total furnizat de principele Gheorghe Rákóczy al II-lea pentru eforturile făcute *în aceste două locuri cu deosebire, în Lugoj și în Caransebeș, pentru școlile de religia creștinească și pentru întărirea în credință a tinerilor elevi de acolo*¹⁸. Spre deosebire de școlile catolice, aria curriculară nu urmărea neapărat crearea unei formații intelectuale de elită. Nivelul era mai redus, insistându-se pe discipline de bază precum citirea, scrierea, religia și cântările bisericești¹⁹.

În ceea ce privește studenții originari din Banat care își continuă studiile la Universitățile din Europa, numărul lor a scăzut semnificativ în epoca banatului din cauza contextului politic nefavorabil. Aceasta nu înseamnă că au dispărut. Sunt menționate câteva cazuri precum lugojenii Francisc Katay și *Michael Lugassi nobilis Transylvanus*, studenți la Olomouc în 1597, respectiv 1604²⁰.

În secolul al XVII-lea, viața culturală a Banatului montan a cunoscut o dezvoltare fără precedent, înregistrându-se fenomenul cunoscut ca umanismul bănățean. Practic, în această perioadă s-au materializat roadele eforturilor secolului precedent în ceea ce privește învățământul. S-au afirmat în această perioadă o serie de personalități culturale remarcabile, unele recunoscute și pe plan european. Putem identifica două categorii de erudiți, în funcție de apartenența confesională.

Pe de o parte, există oamenii de cultură formați în mediul catolic. Un exemplu este iezuitul George Buitul care s-a născut la sfârșitul secolului al XVI-lea și a decedat după 1636. Bazele pregătirii sale intelectuale au fost puse între 1600 și 1604 de misionarul Ștefan Csiky (1571-1630). Și-a efectuat studiile la Viena și apoi la Roma. După absolvire (1622) a revenit în Transilvania, unde a activat ca profesor la Alba Iulia. În 1625 revine la Caransebeș ca misionar. Este atestat în această calitate la 1 octombrie 1630, fiind însoțit de transilvăneanul Ștefan Mako și de alți opt călugări franciscani²¹. A rămas în Caransebeș până la moarte, fiind implicat în activitatea de misionariat. Principala sa realizare este traducerea catehismului Sfântului Petru Canisius în limba română cu titlul *Catechismus szau Summa Kredinczei Katholicsest R.P. Petri Canisii* (1636). Lucrarea reprezintă prima carte în limba română tipărită în alfabetul latin.

Un alt reprezentat al umaniștilor bănățeni de sorginte catolică este Gabriel Ivul (1619-1678). Ivul provine dintr-o familie nobiliară, consemnată documentar încă din 1564-1566²². În 1637 se alătură iezuiților și își face studiile la Viena și Kosice (locul unde va și deceda de altfel). A urmat o carieră universitară predând matematică (3 ani), filosofie (6 ani) și teologie (20 de

---

¹⁵ Dragoș-Lucian Țigău, *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552–1688)*, disertație de masterat, mss., (București, 1995), 145.

¹⁶ Pentru mai multe detalii despre reprezentanții aceste școli de traducători din zona banatului de Caransebeș-Lugoj vezi Radosav, *Cultură și umanism*, 97-154.

¹⁷ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 146.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Magina, *De la excludere*, 104.

²⁰ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 146.

²¹ Veress, *Documente*, IX, 311.

²² Hurmuzaki, *Documente*, II, 5, 543, 583; Feneșan, *Documente medievale*, 141, 170-172, 180.

ani). A funcționat ca *profesor ordinarius* la Universitățile din Viena și Kosice, apoi ca *studiorum praefectus* (îndrumător științific) timp de 12 ani. A ocupat, de asemenea, și poziția de decan al facultății de teologie din Tyrnavia²³. A fost unul dintre promotorii logicii aristotelice în formă nescolastică, iezuită, ce încerca să reanalizeze compatibilitatea dintre Aristotel și dogma religioasă. A avut așadar preocupări de logică, filosofie și teologie, scriind mai multe lucrări precum: *Propositiones ex universa logica*, *Philosophia*, *Philosophia Novella*, *Theses at Antitheses Catholicorum et Anticatholicorum*. Ivul este un exponent al fazei de maturitate a umanismului bănățean, care a depășit nivelul limitat la realizarea de traduceri²⁴. Practic, Gabriel Ivul reprezintă apogeul umanismului bănățean pentru zona catolică, la fel cum Mihai Halici-fiul are același statut pentru zona calvină. Demn de menționat este și faptul că opera lui Ivul este scrisă doar în limba latină.

De partea cealaltă, exponenții principali ai mediului calvin au fost cei doi Mihai Halici, tatăl și fiul. Aceștia proveneau dintr-o familie de elită a Caransebeșului, fiind consemnat un Mihai Halici ca jude-jurat al Caransebeșului între 1614 și 1617. Posibil să fie vorba de tatăl viitorului om de cultură. Mihai Halici-tatăl (1615-1671) va deține și el poziția de jude-jurat în 1651²⁵. El s-a remarcat pe două planuri. Primul este activitatea pedagogică, fiind la conducerea școlii calvine din Caransebeș începând cu 1640. Din această postură va pune bazele solidei pregătiri intelectuale a fiului său. A doua realizare majoră este alcătuirea *Dicționarului româno-latin*, o lucrare de proporții ce conține peste 5000 de termeni. Anexarea otomană din 1658 îi va determina pe cei doi Halici să se refugieze în Transilvania, acolo unde seniorul își va petrece ultimii ani ai vieții.

Mihai Halici-fiul (1643-1712 sau 1715) s-a născut și el la Caransebeș și și-a început studiile sub îndrumarea tatălui său. La 15 ani emigrează în Transilvania unde studiază la școlile calvine din Sibiu (1661-1664) și Aiud (1664-1667). Urmează o carieră didactică, materializată în ocuparea poziției de rector al școlii calvine din Orăștie în 1667. În perioada 1669-1674 activează din nou la Aiud. Prin testamentul său de la Sibiu (31 octombrie 1674) donează școlii din Orăștie o sumă de bani (1712 florini și 40 de denari) și o colecție de bunuri mobile, inclusiv obiecte de port popular²⁶. Pleacă în Occident după 1674 și studiază dreptul la Universitatea din Leyden în perioada 1679-1684. Din 1694 se stabilește la Londra, unde va locui până la moarte.

Motivele plecării sale definitive din 1674 nu sunt pe deplin elucidate. S-a presupus o motivație de natură doctrinară. La momentul plecării sale, Halici începuse să se impună ca o personalitate în cercurile intelectuale transilvănene. Și-a atras însă și antipatii din cauza stilului său, fiind supranumit *Catilina Colegii pestis* (*Catilina ciuma colegiului*) la Sibiu²⁷. Analiza conținutului bibliotecii sale sugerează o afinitate către puritanismul promovat de literatura engleză, lucru sprijinit de faptul că a ales să se stabilească în Anglia. S-a avansat posibilitatea apartenenței sale la curentul raționalist și prezbiterian de factură carteziană²⁸. S-a speculat și asupra posibilității ca el să fi cochetat cu ideile teologului olandez Johannes Cocceius (1603-1669), profesor la Leyden. Ideile lui Cocceius susțineau că relațiile dintre Dumnezeu și om fuseseră guvernate de Legământul Facerii (care presupunea obediență deplină față de poruncile lui Dumnezeu) înainte de căderea în păcat a lui Adam și a Evei. După acest moment ele au fost reglementate prin Legământul Harului care necesita credința în Iisus Hristos. Cocceianismul considera că între Vechiul și Noul Testament exista o diferență esențială dată de prezența lui Hristos. Pentru cocceianiști, aceasta însemna că nu putea exista mântuire a sufletului pentru nimeni (inclusiv profetii Vechiului Testament) dintre cei care trăiseră înainte de nașterea lui

²³ Magina A., *De la excludere*, 104.

²⁴ Radosav, „Un tratat”, 321-322.

²⁵ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 147.

²⁶ *Ibid.*, 148.

²⁷ Nagy, *Reforma*, 295-296.

²⁸ Magina, *De la excludere*, 114.

Hristos, cel puțin nu până la Venirea acestuia. O altă idee considerată periculoasă a cocceianiștilor era că puterea laică nu poate fi legitimată prin Dumnezeu. În esență, ei susțineau separarea statului de religie²⁹. Pe baza conținutului bibliotecii sale personale, Doru Radosav a concluzionat că simpatiile teologice ale lui Halici îl apropiau de zona puritanismului englez al lui William Ames (Amesius) și de cocceianism³⁰. S-a luat în calcul în aceste condiții ipoteza ca Halici să fi părăsit Transilvania fiindcă aparținea unui curent de gândire progresist, persecutat de majoritatea conservatoare din punct de vedere ideologic. Levente Nagy consideră însă că sursele indică mai degrabă o afiliere a lui Halici la tabăra anticarteziană și anticocceianistă³¹. El argumentează că la baza plecării ar fi stat în primul rând motive de ordin etnic, cauzate de xenofobia umaniștilor maghiari la adresa *sălbaticului valah*, așa cum este poreclit Halici de intelectualii maghiari transilvăneni contemporani³². Este arhicunoscută mândria cu care Halici se prezenta ca fiind român. Este posibil, conform opiniei aceluiași cercetător, ca la acestea să se fi adăugat și neînțelegerile cu adepții ideilor de factură carteziană și cocceianistă³³. În ceea ce ne privește, considerăm că deși conținutul unei biblioteci personale este foarte relevant pentru preocupările posesorului, el nu poate fi totuși un indicator absolut în privința convingerilor sale. Până la urmă, pentru orice om de cultură autentic consultarea unor lucrări care să prezinte cât mai multe perspective era ceva firesc. Nu este exclus ca el să fi fost interesat de scrierile acestor gânditori tocmai pentru că dorea să identifice argumentele necesare pentru a le combate. Așadar, tindem să subscriem interpretării lui Nagy referitoare la circumstanțele exilării lui Halici în străinătate, raționamentul istoricului maghiar fiind convingător argumentat.

Cea mai importantă operă a sa este *Oda* (1674), prima poezie în hexametri în limba română. Scopul acesteia era să demonstreze caracterul latin al limbii române, dar și potențialul ei liric. Aici apare celebra formulă prin care se prezintă ca fiind *Nobilis Romanus Civis de Caransebes*, confirmând încă o dată conștientizarea și asumarea identității românești³⁴. Conștientizare și asumare care nu era, de altfel, un fenomen izolat. Amintim deja celebra semnătură în limba română cu litere chirilice a lui Ștefan Gârlișteanu de la 1598³⁵. Remarcabilă este și biblioteca personală a celor doi Halici, cuprinzând 540 de cărți din diverse domenii precum filologie, teologie, drept, fizică, medicină, istorie, beletristică, dar și numeroase enciclopedii și dicționare³⁶. Deși nu și-a desfășurat activitatea în banatul de Caransebeș-Lugoj, Halici a fost totuși un produs autentic al acestei regiuni.

Umanismul bănățean reprezentat de către acești erudiți, fie ei catolici sau calvini, își datorează în bună măsură existența Reformei. Reforma a făcut posibilă atât propaganda agresivă a calvinismului, cât și reacția energică a Contrareformei. Eforturile celor două tabere de a construi o identitate confesională specifică în care să fie atrași și românii au necesitat folosirea limbii române, inclusiv în învățământ. Efectul secundar a fost de a coagula o conștiință națională românească, care funcționa pe baze etnice și lingvistice³⁷. Prin activitatea lor umaniștii bănățeni reprezintă faza premergătoare apariției Școlii Ardelene.

Efervescența culturală nu s-a redus însă la activitatea unor personalități remarcabile. Răspândirea tiparului în această perioadă a stimulat apariția mai multor opere valoroase. Am

---

²⁹ Pentru o analiză mai detaliată a concepțiilor lui Cocceius vezi Willem J. van Asselt, *The Federal Theology of Johannes Cocceius (1603 - 1669)*, trad. Raymond A. Blacketer (Leiden-Boston-Köln, Brill, 2001).

³⁰ Radosav, *Cultura românească*, 321.

³¹ Nagy, *Reforma*, 300-301, 303.

³² *Ibid.*, 304-305.

³³ Pentru mai multe detalii despre viața și activitatea lui Halici vezi Nagy, *Reforma*, 287-316.

³⁴ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 148.

³⁵ Feneșan, *Documente medievale*, 103.

³⁶ Pentru mai multe detalii referitoare la conținutul bibliotecii personale a lui Halici vezi Radosav, *Cultura românească*, 321-322; Radosav, *Cultură și umanism*, 208-216; Nagy, *Reforma*, 306-316.

³⁷ Magina, *De la excludere*, 115.

amintit deja de *Palia de la Orăștie* sau de traduceri *Psalmilor lui David* și a catehismului lui Petru Canisius. Legat de *Palia de la Orăștie*, trebuie să remarcăm că trei dintre cei patru traducători proveneau din banatul de Caransebeș-Lugoj (Zăcan Efrem, Ștefan Herce din Căvâran și Moise Pestișel din Lugoj), al patrulea fiind din comitatul Hunedoarei³⁸. Demn de menționat este și *Evangheliarul slavo-român* (Sibiu, 1551-1553), prima tipăritură în limba română care s-a păstrat și în care s-a folosit graiul specific regiunii Lugojuului și Caransebeșului. Alt exemplu este *Cartea de cântece* sau *Fragmentul Todorescu*, cel mai vechi text român cu caractere latine, tradus în aceeași regiune și tipărit între 1560 și 1570³⁹. Se cunoaște existența unei tipografii la Zervești (localitate situată la 5 km est de Caransebeș) între anii 1591-1598, aparținând lui Faber Bonaventura. Aceasta servea în principal propagandei calvine, cărțile fiind tipărite în limba latină⁴⁰. În privința circulației cărților românești în perioada existenței banatului de Caransebeș-Lugoj, atestările documentare sunt extrem de puține. Un *Tetraevangheliar* slavon (tipărit la Brașov în 1561) era cumpărat la Lugoj în 1631 pentru suma de 7 florini și 30 de dinari⁴¹. Însă aceasta este o mențiune izolată, în rest mărturiile referitoare la acest subiect lipsind pentru perioada pre-habsburgică. Cu toate acestea, așa cum remarcă și D.-L. Țigău, aceasta nu exclude existența acestui fenomen.

În ceea ce privește arta, dovezile materiale sunt relativ puține. Predominanța lemnului ca material de construcție a făcut, cu unele excepții, să nu rămână urme ale arhitecturii epocii. S-au descoperit însă o serie de obiecte decorative (podoabe și accesorii) care se disting prin execuția fină și utilizarea abundentă a pietrelor prețioase, ceea ce le include în cadrul artei de inspirație bizantină. S-au păstrat, de asemenea, și obiecte de port popular, precum cele lăsate de Halici în testamentul său. În ceea ce privește muzica, să menționăm existența unei muzici religioase calvine, create de Halici-tatăl, mărturie fiind două cărți de cântece, *Cantiones Paschales, Nativitatis et Penthecostales, paterna manu scripta*, respectiv *Cantiones Funebres Valachicae*⁴².

Se observă așadar o viață culturală animată care a absorbit influențele externe și și-a creat propria individualitate. Prezența la intersecția spațiilor culturale occidental și răsăritean a făcut posibilă apariția acestei efervescente culturale specifice zonei Banatului montan. Bazele acesteia au fost puse grație campaniilor de prozelitism desfășurate în regiune de către calvini și catolici. O componentă vitală a demersurilor ambelor tabere a fost accentul pus pe învățământul confesional. Dezvoltarea acestuia pe fondul competiției acerbe dintre catolici și calvini, a dus la formarea unor personalități culturale remarcabile, unele recunoscute inclusiv la nivel european. Apare astfel fenomenul umanismului bănățean care a reprezentat prima fază a configurării identității naționale românești moderne. Influențele orientale (bizantine în acest caz) s-au făcut simțite mai mult în planul artei decorative. În ceea ce privește episodul care a avut ca efect plecarea lui Mihai Halici-fiul în străinătate, ne aliniem interpretării propuse de Levente Nagy. Pe lângă motivele expuse de istoricul maghiar, în opinia noastră conținutul bibliotecii personale a lui Halici nu poate fi invocat în mod convingător în favoarea ipotezei că omul de cultură bănățean ar fi fost un adept al taberei cocceianiste.

---

³⁸ Radosav, *Cultură și umanism*, 109.

³⁹ Țigău, *Banatul și sangeacul*, 149.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid., 150.

⁴² Ibid., 150-151.